

Kare Dergi

International academic journal on comparative literary, cultural, linguistics, and folklore studies.

ISSN: 2536-4596, Kayseri / Turkey

Volume 1, Issue 1, p. 13-26

www.karedergi.net

LADY MONTAGU'NÜN TÜRKİYE MEKTUPLARI'NA ETNOGRAFİK BİR BAKIŞ*

Hasan BAKTIR¹

ÖZET

Lady Mary Wortley Montagu 1715 yılında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na büyükelçi olarak atadığı kocası Edward Wortley Montagu ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. İki sene İstanbul'da kalmış, ilk çocuğunu burada dünyaya getirmiş, iyi derecede Türkçe öğrenmiş ve Türkler'den öğrendiği çiçek aşısı tedavi yöntemini İngilizlere tanıtmıştır. Lady Montagu'nün Türkiye Mektupları'nı [Turkish Embassy Letters, 1765] etnografik açıdan önemli yapan en belirgin özellik, yazarın kendinden önce Osmanlı İmparatorluğu ve Yakın- doğu hakkında bilgi veren seyyahların eserlerinin yanlış ve eksik bilgilerle dolu olduğunu ve kendisinin de bu eksik bilgileri tamamlamak, yanlış olanları düzeltmek için yazdığını savunmasıdır. Ki biz de bu araştırmamızda Lady Montagu'nün üç mektubundan yola çıkarak yazarın bu iddiasının tutarlılığını sorgulayacağız.

I. Giriş

En genel tanımıyla etnografi, antropolojinin bir dalı olarak geçmiş ve günümüz medeniyetlerinin kültür yapısını inceleyerek toplum hakkında bilgi ve yargılara ulaşmayı amaçlayan sosyal bir bilim dalıdır. Bir sosyal bilim dalı olarak sosyal olayları kültürün kendi içsel dinamikleri içinde değerlendirerek, toplumsal yapıda yerleşik insan davranışlarını anlamaya çalışır. Amaç, davranışların kurallarını, nedenlerini ve nasıllarını belirlemekten daha çok bu davranışları anlamak ve yorumlamaktır. Çağımız kültür bilminde Anglo-Amerikan sosyal bilim geleneğinin saygın bilimcilerinden Clifford Geertz, etnografi çalışmalarına 'semiotik' bir yaklaşım getirerek, yeni bir çıkış açmıştır.

¹ Arş.Gör.Dr., Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, hbaktir@gmail.com

*Bu çalışma 14-16 Mayıs 2008 tarihinde İzmir Ekonomi Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası Deyişbilim Konferansı'nda sunulmuş ve Çeviribilim, Dilbilim, ve Dil Eğitimi Araştırmaları başlığı ile yayımlanan bildiri kitabında yer almıştır.

Geertz'in *Kültürün Yorumlanması* (1983) adlı kitabının giriş bölümü "İnce Elemek, Sık Dokumak: Bir Kültürü Yorumlamak" başlığını taşır. Bu bölümde Geertz, farklı sosyal bilimciler tarafından geliştirilen farklı kültür tanımlarına yer verir. E.B.Taylor'ın kültürü "en karmaşık yapı" olarak tanımlamasını, kültürü "açıklamaktan çok, daha da karmaşık" duruma getirdiği için eleştiren Geertz, Clyde Kluckhohn'un kültürü "insanın aynası" olarak tanımlamasını daha yerinde bulur. Kluckhohn yirmi yedi sayfa ayırdığı kültür kavramı için on bir farklı tanım geliştirmiştir. Kültür, insan yaşamının, düşüncesinin, duygularının, inançlarının her boyutunu içine alan, sonradan kazanılan bütün davranışları içeren, bireylere sosyal konumlarına göre meşru davranma hakkı veren, toplumsal sorunlara çözümler üreten, yaşama anlam veren ve medeniyet tarihini kendi yapısında toplayan bir bütündür (Kültür, 1-2). Geertz, Kluckhohn'un tanımının seçici (eclectic) olduğunu, bu seçiciliği kendi içinde birbirinden farklı bakış açıları içerdiğini, bu yüzden de bir noktada odaklanıp sonuca varmanın mümkün olmadığını belirtir. Bu seçici bakış açısı işte bu yüzden eksiktir. Bir kültür bilimcinin kendine ait bir bakış açısı olması gerekir.

Geertz kendine ait bakış açısının kültürü bir imgeler bütünü olarak gören ve kültür incelemesini kültüre ait imgeleri yorumlayarak sosyal dünyayı anlamaya çalışan semiotik yaklaşım olduğunu söyler. Kültürü bir imge olarak görmek ve bu imgeleri yorumlamak Geertz'in etnografik bakışının merkezinde yer alır. Semiotik yaklaşımı Max Weber'in insana ait tanımından yola çıkarak açıklar. Weber, insanı 'kendi ördüğü anlam ağına asılıp kalmış bir canlı' olarak tanımlar. Burada anlam ağı (web of significance) bir metafor olarak düşünüldüğünde, örümceğin ördüğü ağı ve kurbanlarının örülen bu ağa takılıp kalmasını çağırıştırır. Örümceğin ağına takılan kurban her hareketinde bu ağa daha fazla sarılır. Bu anlamda düşünülürse, insanın kendi ördüğü anlamlar dünyasının bir kurbanı olduğunu söylemek gerekir. Bu metaforu örümceği merkeze alarak açıklarsak, o zaman örümceğin ağ örerek kendine ait bir dünya yaratması ve bu dünyaya bir ağ ile tutunmasına karşın, insanın dünyayı anlam merkezli olarak yarattığı ve yaşama verdiği anlam ile tutunduğunu söylemek gerekir. Her iki durumda da insan kendi yarattığı anlamlar ağına tutunan, kendini bu ağa bağlayan konumundadır. Geertz için önemli olan bu ağdır çünkü Geertz, kültürün insanın yaşama tutunmak için ördüğü bu ağ olduğunu söyler. Etnografi, insanın yarattığı anlamlar ağını anlamak için kurallar geliştiren bir bilim dalı değildir. Kültür imgelerden oluşur, bu yüzden de kurallar ile açıklanamaz. Kültür ancak yorumlanabilir. Kültürü yorumlamak insanın ördüğü bu anlam ağınının her bir parçasını oluşturan imgeleri çözümleyerek her bir kültür imgesinin ne anlama geldiğini bulmaya çalışmak demektir. Bu eylemi zor kılan, etnografinin bir metodolojisinin olmamasıdır. Etnografi insanlarla görüşür, bilgi toplar, günlük tutar ve yazılı metinleri inceler. Bu yönüyle etnografi entellektüel bir eylem, çok yönlü bir uğraş, Ryle'in deyişiyle "ince eleyip sık dokuma (thick description) işidir".

Geertz, Ryle'dan alıntı yaparak bunu şu şekilde açıklar:

İki çocuğun sağ göz kapaklarını hızlıca açıp kapadıklarını düşünün. Bu iki çocuktan biri göz kapağını arkadaşına kasıtlı olarak açıp kaparken, diğeri refleks ile açıp kapamaktadır. Her iki göz açma hareketi de aynıdır ancak bir kamera açısı ile bakılacak olursa bu iki hareketten hangisinin seğirme, hangisinin göz kırpma olduğunu anlamak imkansızdır. Ancak bir çoğumuz birbirinden çok farklı bu iki göz hareketinden hangisinin seğirme veya göz kırpma olduğunu bakarak göremeyiz, anlayamayız ve ayırt edemeyiz. Gözünü bilinçli olarak açıp kapayan çocuk çok farklı şekilde (1) bir arkadaşı ile, (2) kasıtlı olarak, (3) bir mesaj iletmek amacı ile, (4) toplum tarafından kabul görmüş bir yöntemle ve (5) başkalarının anlamasını istemediği bir şekilde iletişim kurmaktadır. Ryle'ın da söylediği gibi gözünü açıp kapayan kişi yalnızca bir hareket yapmış, gözünü açıp kapamıştır. Toplumsal olarak göz açıp kapamanın gizli bir iletişim olarak kabul edildiği durumlarda göz açma hareketi göz kırpma anlamına gelir. [göz seğirmesi ise hiçbir anlam ifade etmez] işte her şey burada düğümlenmiştir; bir hareketin inceliği, bir kültürün örgüsü ve bir jest² (6).

Göz kırpma ve seğirme hareketlerini olduğu gibi değerlendirecek olursak, göz açıp kapayan veya gözü seğiren kimsenin hareketlerini bir diğerekinin aynısı olarak görmemiz gerekir. Her iki hareketi bu şekilde değerlendiren kişi, bu iki hareketi sadece karşılaştırır. Bir etnograf karşılaştırma yapmaz, her bir eylemi ince eler, sık dokur. Karşılaştırma yapmadan bu eylemler değerlendirildiğinde, bu eylem birbiri içine geçmiş, oldukça karmaşık bir yapıda, tuhaf, anlamsız ve çok dağınık görünür; ancak eylemin imgesel yapısını çözmek ve ait olduğu sosyal yapı içindeki önemini bulmak isteyen bir kültür araştırmacısı ince eleyip sık dokuduğu zaman, eylemin karmaşık gözükken yapısını keşfeder. Aynı zamanda bir eylemi ince eleyip sık dokuyarak yorumlamak, eylemin keyfilğini ortadan kaldırır.

İnsan düşüncesinin ve bilincinin fonksiyonu ve kaynağı toplumdur. 'Düşünmek toplumsal bir eylemdir ve düşüncenin ait olduğu dünya evimiz, alış veriş yaptığımız pazar ve yaşadığımız mekandır'. Sosyal eylemlerin organizasyonu, kurumsal yapısı ve fikirler sistemi insanın 'doğal yaşam alanında ortaya çıkan kültür modelleridir'. Bu yüzden 'birbirine sıkıca geçmiş şekillerden oluşan' kültürün incelenmesi, bireyin kendisini topluma ancak kültür ile uyum sağladığı gerçeğini kabul etmekle başlar. Aynı topluma ait olan insanlar 'bu semboller sistemini paylaşırlar, birlikte yaşlanırlar ve bir diğeri ile vatandaş ve birey olarak doğrudan yada dolaylı olarak iletişim kurarlar' (364). İnce eleyip sık dokumak insanların kültürünü anlamak demektir ve 'her bir kültürü normal olarak, ayrıntıları atlamadan, incelemektir' (9- 14).

² Bu çalışmadaki çevirilerin tamamı birinci kaynaklardan ve tarafımdan yapılmıştır.

İnce elemek ve sık dokumak doğru yorumu bulmak için yapılır. Yorum anlamı “tahmin etmek”, “tahminleri değerlendirmek” ve doğru olan tahminlerden çıkarımlar yaparak başlayabilir. Ancak bu ‘bilinmeyen bir kıtanın keşfi ya da görünmeyen manzaranın haritasını çizmek değildir’ (20). Tahmin etmek ve bu tahminlerden çıkarımlar yapmak, kültürün yaşandığı ve insanların iletişim kurduğu dünyaya bir adım atmaktır. Geertz bunu şu şekilde açıklar:

Bu tuhaf görünen sembolik eylemler dünyasının içine girme arzusu ile kültür teorisinin teknik anlamda ilerleyebilmesini amaçlayan kavrama ve analiz etme gereksinimi arasındaki gerginlik, sonuçta, zorunlu ve kaçınılmazdır. ... [aynı şekilde] tasvir ile açıklama, yazma ve belirtme, eylemi gerçekleştiren kişi için eylemin anlamını ortaya koyma ve bu ortaya koyma ile eylemin ortaya çıktığı toplum ve toplumsal hayatı olabildiğince anlatabilme arasındaki ayrımlar [da bu sürecin ayrılmaz parçasıdır] (20-27).

Yorum yapmak insanların düşüncelerini ve davranışlarını oluşturan kavramsal yapıyı ‘sembolik eylemlerin toplumsal boyutunu içine alacak’ bir inceleme sistemi kurarak ortaya çıkarmaktır. Yorum ‘anlaşılması zor olan sorulara’ cevap bulmaktan çok, insanların söylediklerini anlaşılır kılmayı amaçlar (30). Greenblatt, Geertz’in yorum ile ne demek istediğini “bir şişe içinde denize atılan mektup” metaforu ile açıklar (1-2). Bir kültürü yorumlamak yabancı bir kültüre ait olanı ve bireyin ait olduğu kültürün ötesindeki ufku gösterebilmektir. Öteki kültür işlenmemiş bir cevher gibidir. Etnograf ‘ince eleyip, sık dokuyarak’ bu cevhere şekil verir. Bu sayede bütün sosyal kodları ve eylemleri ifade eden sembollerini bulur ve bulduğu bu sembollerini bireyin ait olduğu sosyal dokunun içine yerleştirir.

Sembollerini bireyin ait olduğu sosyal dokuya yeniden ve doğru olarak yerleştirebilmek için o topluma ait olan ile olmayan kişilerin eylemlerindeki ayrımı yapmayı sağlayan bir bilgiye, yerlilerin [o topluma ait olan bireylerin] bakış açısını anlama yeteneğine sahip olmak gerekir. Bu ayrımı yapmak özellikle sosyal veya duygusal bir yakınlığımızın olmadığı “öteki” insanların davranışlarını anlamak için çok önemlidir. Geertz, bu iki bakış açısını Yerli Bakış Açısı: Antropolojik Anlayışın Doğası Üzerine (1990) adlı eserinde yakın-deneyim ve uzak-deneyim kavramlarını kullanarak açıklamaktadır:

Diğeri gibi hissedemediğimiz zaman nasıl anlarız? [bu soruya farklı bilimsel disiplinler farklı cevaplar vermişlerdir. İncelenen olguya içerden veya dışardan bakmak, birinci-kışi ya da üçüncü-kışi tasviri, öznel ya da nesnel, zihinsel veya davranışsal teoriler; ahlaki ya da şüpheli analizler bu yaklaşımlardan bazılarıdır] Ne var ki bu duruma en basit ve anlaşılabilir örnek Duygusal-analizci Heinz Kohut’ın yakın-deneyim ve uzak-deneyim olarak tanımladığı ayırımdadır (56-7).

Yakın-deneyim en basit tanımla bir bireyin en doğal hali ile, çaba harcamadan ortaya koyduğu davranışlardır. Birey, benzer durumlarda benzer davranışları hazır olarak algılar ve sergiler. Uzak-deneyim ise bir edebiyat eleştirmenin, bir analizcinin, bir felsefecinin ya da bilim adamının tezini savunmak için kullandığı davranış biçimidir. Aşk, yaşayan için bir yakın-deneyim, aşkı tanımlayan için ise uzak-deneyimdir. Herhangi bir sosyal-olgu [örneğin din] uzak-deneyim iken, bu sosyal olguyu besleyen duygular [Budistlerin Nirvana'sı veya Hinduların Kast sistemi] yakın-deneyimdir. İnsanlar her iki tecrübeyi de eş zamanlı olarak ve hangi deneyimi yaşadıklarının farkında olmadan yaşayabilirler. Yakın-deneyim durumunda gerçekler ve düşünceler ayrılmaz bir şekilde eylemi gerçekleştiren bireyde örtüşür ve bu durumu gözlemleyen veya eleştiren kişi eylemi tecrübe eden kişinin yaşadığı yoğunluğu yaşayamaz ve aynı şeyleri hissetmez. Gözlemci dolaylı olarak, ancak bir vasıta sayesinde ötekinin eylemini tanımlar (Yerli, 57).

Her iki deneyim arasında karşıtlıktan çok farklılık vardır. Yakın-deneyim, deneyimi yaşayanı içine alırken, uzak-deneyim, gözlemcinin çıkarımlarına dayanır. Öteki kültürün incelenmesinde asıl olan iki deneyimden birini tercih etmek değil, öteki kültürün bize yabancı gelen ve uzak olduğumuz boyutlarının anlaşılmasındaki rollerini belirleyebilmektir. Önemli olan eleştirmenin, yerlilerin deneyim ve yaşamlarını, yerlilerin 'deneyimlerinin ait olduğu tonları görmezlikten gelmeden', onları kendine ait düşünce yapısının ve kültür söyleminin içine hapsedmeden incelemesidir. İşte bu yüzden bir kültür araştırmacısı için 'ötekinin deneyimini anlayabilmenin yolu' kendi yaşadığı dünyayı bir tarafa bırakıp, ötekinin eylemlerini ona ait olan dünyanın değerleri içinde görmekten geçer (59). Her bir kültürel yasayı eylemlerin ve bilincin, bireysel ve toplumsal deneyimlerin anlam kazandığı karmaşık kültür dokusu içinde görmek, toplumsal çatışmaları ve öteki kültürün tanımlanamayan formlarını anlamak için gereklidir. Bu bilgiler ışığında Lady Mary Montagu'nun Türkiye Mektupları incelendiğinde Lady Mary'nin Osmanlı toplumunu ve kültürünü yorumlarken, Osmanlı dünyasına ait eksik çıkarımlar yaptığı söylenebilir. Bu durumda Lady Mary'nin mektuplarını etnografik bir bakış açısı ile okuyabilir miyiz ?

II. Lady Montagu ve Türk Hamamı

Lady Mary Wortley Montagu 1 Nisan 1717'de Edirne'den Galler kraliçesine yazdığı mektubunda, kendisinden önce hiç kimsenin Osmanlı yurduna benzer bir yolculuk gerçekleştirmediğinden bahseder. Lady Montagu'nun bu iddiası oldukça önemlidir. Türkiye Mektupları ile ilgili yapılan araştırmalarda ve okumalarda bu iddia her zaman tartışılmıştır. Anette Desai mektuplara yazdığı önsözde, Lowe, Fransız ve İngiliz Şarkiyatçılığını tartıştığı eserinde bu tartışmalara yer verirler.

Bu tartışmaların ortaya çıkardığı ortak sonuç, Lady Montagu'nün özgür ve soylu bir kadın olarak Türkiye Mektupları'nda Osmanlı İmparatorluğu'nu kendinden önceki erkek seyyahlardan daha farklı yorumladığı ve kendine özgü estetik bir anlatım tarzı olduğudur. Bu farklılık Türk Hamamı'nı anlattığı mektubunda oldukça belirgindir. Lady Montagu, Türk Hamamı olarak anlattığı yere seyahatinin başında Sofya'da uğramıştır. Mektubunun başında yeni bir dünyaya ayak bastığını ve bu yeni dünyanın hoş ve oldukça eğlenceli olduğunu yazar. İşte kendisine oldukça hoş ve eğlenceli gelen ve ismini vermeden mektup gönderdiği bu dostuna onu da oldukça eğlendireceğini düşündüğü Türk Hamamı ziyaretinden bahseder: "Sıcak su kaynakları ile ünlenen Sofya'da en çok dikkatimi çeken şey hamamlardı" (56). Lady Montagu oldukça gösterişli bir faytonla hamama gittiğini yazar. Yazar öncelikle yakın dostum dediği hanıma, hamamı oluşturan dört farklı bölme ve bunların özelliklerini anlatır. Kadınların elbiselerini çıkardıkları ilk bölme hamamın giriş kapısının açıldığı yerdir. Buranın kapısında orta yaşın üstünde, güler yüzlü bir hanım Lady Montagu'yü karşılar. Türk hamam adetlerine uyarak bu hanıma birkaç dirhem bahşiş vererek içeri girer. İkinci bölmede sıcak ve soğuk su çeşmeleri bulunur. Burada kadınlar mermerden yapılan sekilerde uzanarak yatarlar. Üçüncü bölmede ise buhar ve kükürtlü su vardır. Buranın sıcaklığı bu bölümde uzun süre durmayı imkansız kılmaktadır. Ayrıca havuzların bulunduğu bir bölme daha vardır. Lady Montagu hamama seyahat elbiseleri ile girdiği için banyo yapamamıştır. Hamamda bulunan kadınlar Lady Montagu'ye soyunması ve kendileri ile birlikte banyo yapmaları için ısrar ederler. Ancak Montagu kocasının izni olmadan beline bağladığı kemeri çıkaramaz. Bu durumda hamama da giremez.

Lady Montagu Türk Hamamını yazdığı mektubunda kendinden önceki seyyahların ve şarkiyatçıların hamam ile ilgili alışılmış bakış açısına ve düşünce geleneğine karşı çıkar. Geleneksel şarkiyatçılar [orientalists] hamamı yasak zevklerin özgürce yaşandığı bir yer, hamama giden doğulu erkek ve kadınları da eşcinsel olarak tanımlar. Lady Montagu bu düşünceye hamamdaki Türk [doğulu] kadınların kendinden önceki seyyahların anlattıklarının aksine, çok nazik ve güzel olduğunu söyleyerek meydan okur:

Sıradışı bir şekilde hamama üzerimde seyahat elbiselerimle girdim. Buna rağmen hamamda bulunan kadınların hiçbiri bana gülmedi ve bu durumu garip karşılamadı. Aksine beni oldukça nazik karşıladılar. Avrupa'da ziyaret ettiğim hiçbir sarayda, bir yabancıya bu kadar nazik ve güler yüzlü davranıldığını görmedim. İçeride elbisesiz olarak iki yüz kadar kadın vardı, bunların hiçbirinin yüzünde alaylı bir gülümseme ya da sinsi bir ifade yoktu. Bana "güzel, pek güzel" diye iltifat ediyorlardı. Hepsi de oldukça doğal şekilde [çıplak olarak] mermerden sedirin üzerinde idiler; asil hanımlar uzanarak yatıyorlar ve onların arkasında genç ve güzel hizmetçileri hanımlarının saçlarını örüyordu ... Milton'ın Havva'yı tasvirinde olduğu kadar asaletli bir duruşları vardı.

Guido'nun ve Titian'ın fırçasından çıkan tanrıça tabloları kadar mükemmel görünüşleri, ışık gibi parlayan tenleri, omuzlarına kadar sarkan, inci ve kurdelelerle süslü bukleli saçları onları birer asalet abidesi yapıyordu (59).

Lady Montagu'nun hamamdaki Türk kadınlarını birer asalet ve ahlâk abidesi olarak tasvir etmesi şarkiyatçı gelenek içinde farklı bir yer tutar. Şarkiyatçı gelenek içinde hamamların ve doğulu kadınların değişmeyen bir yeri vardır. Montagu, Osmanlı İmparatorluğu'na kendinden önce gelen Whithers, Dallam, Rycout ve Covell gibi erkek yazarların anlatılarının hamamlar ve doğulu kadınlar ile ilgili gerçeği yansıtmadığını yeri geldikçe vurgular. Doğu'yu ziyaret eden erkek seyyahlar, hamamı eşcinsel erkeklerin ve lezbiyen kadınların bir araya geldiği yer, doğulu kadınları ise doyumsuz cinsel iştahı olan kadınlar olarak tasvir ederler. Bütün bu geleneğe ve kalıplaşmış şarkiyatçı düşünceye meydan okuyan Montagu, içinden Gervase'in [Rönesans dönemi ressamlarından olsa gerek] hamamdaki bu manzarayı görmüş olmasını diler: "Bu kadınlar Bay Gervase'in sanatını mükemmelleştirdi" (59). Lady Montagu'nun bu dileği kısmen de olsa gerçekleşmiştir. Gervase olmasa da, Ingress, Montagu'nun hamam sahnesini Bianco de Turk ismini verdiği eserinde tabloya aktarmıştır. Gervase'in sanatını mükemmelleştirir miydi; bunu bilmemiz mümkün değil, ancak Ingress'in tablosunu oldukça güzelleştirdiği tartışılmaz. Tablo da en önde saz çalan kadının Lady Montagu olduğu düşünülmüştür, ne var ki bu tabloda da şarkiyatçı geleneğin ön plana çıkardığı cinsellik ve vurdumduymazlık hakimdir. Lady Montagu'nun tasvirleri oldukça gölgede kalmış gözükmektedir.

Lady Montagu hamamların, kadınlar için ifade ettiği sosyal önemine değinir. Hamamlarda yalnızca güzel kadınlar biraraya gelmez. Hamamlar, Osmanlı kadınlarının sağlıklı ve güzel kalmak için gittikleri ve eğlenmek için biraraya geldikleri birer kahvehane gibidirler [Women's coffeehouse]. Osmanlı toplumunun her sınıfından kadın burada bir araya gelir; şerbet, kahve, çay içer. Mahalledeki en son dedikoduları konuşur. Montagu'nun hamamların sosyal tarafından da bahsetmesi, doğuya seyahat eden erkek ve kadın şarkiyatçılarda pek rastlanılan bir durum değildir. Bu açıdan bakıldığında Lady Montagu'nun, hamamın Osmanlı toplumu içindeki önemini ve doğulu insanlar için ifade ettiği anlamı daha doğru tahmin ettiği ve yorumladığı söylenebilir. Ne var ki bu yorumda da eksik ve taraflı yönler vardır. Hamamlar yakın zamana kadar Türk toplumunda kadınların biraraya geldikleri, sağlık ve güzellik için sık sık gidilen yer olmanın yanında, önemli evlilik merkezleri idi. Geleneksel evliliğin hakim olduğu geçmişte, Türk kadınları gelin adaylarını hamamlarda beğenirlerdi. Kadınlar oğulları için muhtemel gelin adaylarını en doğal halde görür, onların bedenini yakından inceler ve uygun birer gelin beğenirlerdi.

Bu durum evlenmeden önce karısının bedenini göremeyen damat adaylarının, ileride bedensel bir özürü bahane ederek karılarından boşanmalarına da büyük ölçüde engel oluyordu. İlk bakışta oldukça garip görünen bu durum aslında batıda da tartışılan bir konu idi. Sir Thomas More Ütopya (1975) adlı eserinin Evlilik konulu bölümünde evlenecek erkek ve kadınların bir odada birbirlerini çıplak olarak görmeleri gerektiğini yazar. More bu durumun ileride bedensel bir özür sebebiyle eşlerin birbirlerinden ayrılmalarını önleyeceğini söyler. Katolik Avrupa'da boşanmanın yasak olduğunu düşünürsek, bu teklifin anlaşılabilirliği ortaya çıkmaktadır. Hamamlar geleneksel evlenmenin yaygın olduğu Osmanlı toplumunda muhtemel birer evlenme merkezi olarak da görülmüştür. Lady Montagu hamamların bu sosyal yönüne değinmez. Ancak hamamlar ile ilgili tesbitleri ve yorumları, eksik de olsa, yerindedir.

III. Lady Montagu ve Entâri

On sekizinci yüzyıl Osmanlı toplumunda kadınlar, dönemin Batı toplumuna göre farklı bir yaşam tarzına sahipti. Bu farklılık en fazla elbiseler, makyaj ve takılarda ortaya çıkmaktaydı. Elbiseler ve takılar, yüzlerinden başka bedenlerinin hiçbir tarafı gözükmeyen Türk kadınları için kendini ifade etmenin, güzelliklerini ve zevklerini sergilemenin en belirgin yolu idi. Giyim ve kuşamına bakarak bir Osmanlı kadını hakkında belli fikirler edinmek mümkündü. Surayya Faruqi, Bursa'da yaşayan kadınların takılarını şöyle anlatır:

Bursalı kadınlar genellikle çeşitli madenlerden yapılan ve değerli taşlarla süslenen kemerler takardı. Bu kemerler bazen gümüşten, bazen de gümüşle veya altınla süslenen ipekten yapılırdı. Kemerlere genellikle ince işlenmiş altın ve gümüş, bazen de değerli taşlar işlenirdi. Altın ve gümüş işlemler elbiselerde, yastıklarda ve perdelerde de kullanılırdı (108).

Belirgin bir giyim modası olmamasına rağmen Osmanlı kadınları dini kimliklerine, ait oldukları sosyal sınıfa ve yaşadıkları bölgeye göre giyinirlerdi. Din görevlileri, cemaat üyeleri, yerli halk, üst sınıf, Hristiyan ve Yahudi cemaatleri giyim ve kuşamlarından ayırt edilebilirdi. Sadece kadınlar ipek elbise giyme ve altın takma özgürlüğüne sahipti. Ev içinde ve dışında giyilen elbiseler de farklı idi. Büyük şehirlerde kadınlar ev dışında ferâce giyerlerken, Anadolu'da kadınlar şalvar ve gömlek ile dolaşırlardı. Büyük şehirlerde kadınlar bütünüyle kapalı iken, Anadolu'da kadınlar yüzlerini serbestçe açabilirdi. Yine büyük şehirlerde yaşayan üst sınıf Osmanlı kadınlarının ev içinde çok seçkin giyim tarzları vardı. Bu kadınlar genellikle entâri adı verilen ve kadın bedenini omuzlarından itibaren kapatan bir elbise giyerlerdi.

Entâriiler, bir kadının sosyal konumunu ve zevklerini ortaya koyan en önemli sembollerdi ve bir kadının sosyal konumuna göre çok çeşitli değerli taşlar, altın ve gümüş takılar ve işlemlerle süslenirdi. Elbisenin üstüne işlemeli atkı atmak, başa da bir kalpak takmak büyük şehirlerde yaşayan Türk kadınları arasında yaygın bir adetti.

Osmanlı İmparatorluğu'na geldiğinde İstanbul'a yerleşen Lady Montagu burada Osmanlı üst sınıf devlet memurlarının eşleri ile tanışmış, onlarla sık sık biraraya gelerek uzun sohbetler gerçekleştirebilmiştir. Bir ara Safiye Sultan ile de görüşen ve O'ndan Osmanlı sarayı ile ilgili birinci ağızdan bilgi alan Lady Montagu, mektuplarında harem ile ilgili yaygın kanaatlerin de eksik ve yanlış olduğunu yazmıştır. Lady Montagu'nun mektupları arasında belki de en ilgi çekenlerden bir tanesi de entâri ile ilgili olanıdır. Lady Montagu'nun bu mektubunu ilginç ve bir o kadar da önemli kılan tarafı, Türk kadınının giyim ve kuşamının Batı toplumu tarafından fantastik bulunmasıdır. Kraliçe I. Elizabeth bile İstanbul'a gönderdiği ilk elçisinden kendisine bir entari getirmesini istemiştir (Matar, 498). Daniel Defoe'nun Roxana'sı zengin sevgilisini Türk elbisesi giyerek baştan çıkarmaya çalışır (155). Lady Montagu'nun Türk elbisesine bakışı ise geleneksel şarkiyatçı bakış açısından biraz farklılık gösterir. Entâriden, 1 Nisan 1717 tarihinde Lady Mar'a yazdığı mektupta bahseder. İngiliz kadınlar tarafından da oldukça fantastik ve popüler bulunan entâriyi okurun ilgisini de göz önünde bulundurarak Lady Mar'a uzun uzadıya anlatır. Mektubun başında okuruna "yeryüzünün diğer tarafı" olarak tanıttığı Osmanlı dünyasının ilginç ve eğlenceli taraflarını anlatacağını söyler. Yeryüzünün bu tarafındaki en eğlenceli şeylerden bir tanesi de entâridir. Entâriyi hoş ve eğlenceli bulması, her ne kadar şarkiyatçı bakış açısını yansıttığı düşünülse de, entâri ile ilgili yorumu Osmanlı dünyasını anlamaya çalıştığını göstermesi bakımından önemlidir. Lady Montagu mektubuna "şu anda üzerimde entârim var" diye başlar. Lady Montagu bu entârisi ile resmini yaptırmış ve bu resmi Alexander Pope ve Lady Mar'a göndermiştir. Alexander Pope, Lady Mary'nin gizli aşığıdır ve bu resmi yatak odasından hiç indirmemiştir. Resimde de görüldüğü gibi entâriyi detaylı olarak tasvir eder:

Entârimin ilk parçası ayaklarıma kadar uzanan ve bacaklarımı bir petikottan daha iyi örten kısımdır. Belimden aşağı kadar uzanan bu kısım gül rengine, ince ipek kumaştan yapılmıştır. Ayrıca altın ve gümüş takılarla süslediğim entârimde gümüş sırmalar işlenmiş çiçekler vardır. Entârimin altında beyaz kuzu derisinden yapılan, altın kaplamalı ayakkabım var. Ayrıca omuzumda kollarımı örten ve göğsümü elmas bir düğme ile kapatan işlemeli ipek atkım var. Entâri bedeni kuşatan, beyaz, altın sırmalı ipek kumaştan yapılan ve değerli taşlardan ve inciden düğmeleri olan bir elbisedir. Ayrıca entârimin üzerinde inci ve yakut düğmeli bir de kaftanım var ... başörtüsü ise kışın yünden incilerle süslü, yazın ise ince kadifeden gümüş işlemeli adına kalpak denen bir şapkadır ... kalpağın arka üst kısmına her bir kadın kendi zevkine göre ya tavus tüyü ya da çiçek takar. Saçlar arkadan inci, altın, gümüş ve yakut gibi değerli taşlarla takılı olarak belik belik sarkar (70).

Lady Montagu'nün entâri, cübbe ve kaftan giyerek Türk kadınının giydiği elbiseyi anlatması ve elbiseyi anlatırken de giyim ve kuşamın öneminden ve fonksiyonlarından bahsetmesi, içinde bulunduğu dünyayı anlamaya çalıştığını gösterir. Entârinin içinde adeta kendini bir Osmanlı Türk kadını gibi gören ve onlar gibi hissetmeye çalışan Lady Montagu, biraz daha ileri giderek dünyanın en özgür kadınlarının Türk kadınları olduğunu iddia eder. Kadınların ev içinde giydikleri entâri, kalpak, cübbe, kaftan ve elbiselerini süsledikleri değerli taşlarla sosyal konumlarını, zevklerini anlattıklarını ve güzelliklerini ortaya çıkardıklarını yazar. Ev dışında giydikleri Ferâce ise kadınların kimliklerini gizledikleri için onları özgür yapar. Ferâce giyen bir kadını kocasının bile tanınması imkansızdır, bu durum Türk kadınlarını dünyanın en özgür kadınları yapmaktadır (71).

Lady Montagu'nün Türk elbisesi ile ilgili yorumu ilk bakışta etnografik bir bakış açısını yansıtmaktadır. Fakat bu yüzeysel bir yorumdur. Elbisenin Osmanlı kadınlarının kimlik ve sosyal konumunu yansıttığı, giyim ve kuşamın kadının güzelliğini göstermenin, kendini ifade etmenin en etkili yolu olduğu doğrudur. Ne var ki elbiselerin Osmanlı toplumunda kadınların özgürlüklerini sınırlayan bir takım kuralları da vardır. Osmanlı devleti kadınların bedenlerini belli eden açık renkli elbiseler giymesini yasaklar. Müslüman ve gayri-müslim kadınlar farklı giyim kurallarına tabiidir. D'ohnson kadınların giydikleri elbiseler ile tanındığı söyler. Özgür olmayan kadınlar ve sıradan vatandaşlar kalpak takmazlar ve yüzlerini kapatmazlar (100). Lady Montagu, çağdaşları gibi, giyim ve kuşamı kadınların özgür ve ileri görüşlülüğü ile karşılaştırmıştır. Bu yüzden de Lady Montagu örtünmeyi özgürlükle özdeşleştirmiştir. Ferrace'nin içinde kendini saklayan kadınların istedikleri herşeyi serbestçe yapabildikleri gibi yanlış bir düşünceye kapılmışlardır. Entari giymek kendisini sınırladığını düşündüğü İngiliz kadın kimliğinden biran kurtulma fırsatı sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Lady Montagu'nün gözlemleri ve Türk kadınının giyim tarzı arasında algılama farkı olduğu açıktır. Lady Montagu'nün tahminlerinin ve yorumlarının eksik olduğu söylenebilir.

IV. Lady Montagu; Bir Şiiri Çevirmek, Bir Duyguyu Anlatmak

Lady Montagu'nün mektuplarının en önemli özelliklerinden bir tanesi mektubun konusunun ve tarzının hitap ettiği kişiye göre değişmesidir. Hamamla ilgili mektubu ismini belirtmediği bir lady'ye, elbise ile ilgili olanını ise İngiliz soylu sınıfından olduğu anlaşılan Lady Mar adında bir hanıma yazmış, her iki mektupta da okurlarına, onların zevkine ve sosyal konumuna göre hitab etmiştir. Yerine göre eğlendirici, yerine göre ise bilgi verici olaylardan bahsetmesi de mektuplarının ön plana çıkan tarafıdır. Genellikle kendi tecrübelerini ve birebir yaşadığı veya şahit olduğu olayları anlatan yazar, Osmanlı toplumunu ve dünyasını tanımaya ve anlamaya çalışmıştır.

Ne var ki bu mektuplardan Lady Montagu'nün Osmanlı toplumunu anladığı yada Osmanlı toplumu ile ilgili geçerli yorumlarda bulunduğu sonucuna varmak her zaman mümkün olmamaktadır.

Lady Montagu kadınlara ait olan dünyadan çıktığında, Osmanlı dünyasını anlatmanın ve Türklerin duygularını kendi diline çevirmenin neredeyse imkansız olduğunu Alexander Pope'a yazdığı bir mektupta itiraf eder. Pope'a, Homer'ın yaşadığı topraklardan geçtiğinde İlyada ve Odessia'yı daha iyi anladığını söyler: "burada Homer'ı büyük bir zevkle okuyorum ve daha önce okuduğumda anlamadığım ve farkına varmadığım birçok şeyin anlamını keşfediyorum" (74). Kültürün yerel özellikleri vardır. Kültürün yerel dünyası çoğu zaman o dünyanın içine girince keşfedilir. Lady Montagu, Menalus'us kemerinin nasıl olduğunu Homer'ı okurken anlayamadığını ancak Homer ülkesindeki soylu insanların belinde bu kemeri görünce ne kadar önemli olduğunu anladığını söyler (74). Osmanlı dünyasındaki insanların da kendilerine ait yerel kültürlere sahip olduklarını gözlemler: "Burada sıradan insanların konuştuğu dil ile saraylıların dili birbirinden oldukça farklı ... ayrıca şiirde kullandıkları dilin kendine mahsus bir anlam derinliği var" (75)

Lady Montagu Pope'a bu mektubu İstanbul'a geldikten bir sene kadar sonra yazar. Bu zaman zarfında Osmanlı dünyasını daha yakından tanımış, oğlunu burada dünyaya getirmiş ve iyi derecede Türkçe öğrenmiştir. Mektubuna Homer'dan başlar; Homer'ın dünyasını daha iyi anladığını, yazdıklarını daha kolay yorumladığını mektubundan anlıyoruz. Ne var ki dönemin en ünlü veziri Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın nişanlısı olan III Ahmet'in kızına yazdığı şiiri anlayabildiğini ancak İngilizceye birebir aktarmasının mümkün olmadığını yazar. Üçüncü Ahmet'in kızına İbrahim Paşa'nın yazdığı şiiri şu şekilde çevirir:

The Nightingale now wonders in the vines;
Her passion is to seek the roses.
I went down to admire the beauty of the vines;
The sweetness of your charms has ravished my soul.
Your eyes are black and lovely,
But wild and disdainful as those of a stag (76).

Dört ayrı bölümden oluşan şiiri İngilizceye çevirmek için bir tercüman kullandığını, buna rağmen oldukça zorlandığını söyler. Pope'a: "Homer'ı çevirirken benzer zorlukları sen de tecrübe etmiş olmalısın" (78) der. Lady Montagu, şiiri nesire aktarırken anlam derinliğinin ve anlatıdaki güzelliğin yok olduğunu, bu nedenle de birebir çevirmek yerine, aynı duygu ve anlam yoğunluğunu veren ifadeleri bulmaya çalışmanın daha doğru olacağını savunur. Aynı şiiri yeniden çevirir. Yukarıdaki bölümü yeniden yorumlar:

Kare Dergi

International academic journal on comparative literary, cultural, linguistics, and folklore studies.
Volume 1/1

Now Philomel renews her tender strain,
 Indulging all the night her pleasing pain;
 I sought the groves to hear the wanton sing,
 There saw a face more beauteous than the spring.
 Your large stag's eyes, where the thousand glories play,
 As bright, as lively, but as wild as they.

İkinci dizede 'nightingale' yerine 'philomel' kullanmıştır. Lady Montagu bülbülün ilk dizede baharın gelişini haber verdiğini söyler. Baharın gelişi ile birlikte bülbülün güle olan aşkı ortaya çıkar. İngiltere'de baharın gelişini haber veren ötücü kuş bülbül değildir. Adına İngilizce "Philomel" dediği ötücü kuş İngiltere'de baharın gelişini haber verir. Bu yüzden "nightingale" yerine "philomel" kullanmıştır. İbrahim Paşa'nın şiirinde muhtemelen "ahu gözler" olarak geçen ifadeyi İngilizceye "stag-eyed" olarak aktarabildiğini çünkü sevgilinin gözlerindeki tutku ve ilgisizliği ancak bu kelimenin verdiğini söyler. Ne var ki, Türklerin çok tutkulu bir aşkı anlatmak için kullandıkları "ahu gözlümün" yerine, aynı tutkuyu hemen hemen hiç yaşamayan İngilizlerin kendi dillerinde bir ifade bulmasının imkansız olduğunu yazar (79). Türkçeyi iyi derecede öğrenmiş olmasına rağmen, Türklerin yaşam tecrübesini ve duygularını anlatacak İngilizce kelimeleri bulamadığını, çünkü duyguların yoğunluğunun ve ifade ettiği anlamın kendi kültüründen çok farklı olduğunu anlamıştır. Burada Fransız şaire atıfta bulunarak klasik yazarları kendi dilimizdeki ahenkle karşılaştımanın yanlış olacağını söyler. Bir kültürün güzel ve ahenkli bulduğu bir şiiri, başka bir kültüre birebir aktarıldığında bütün ahengini ve güzelliğini kaybetmesi doğaldır. Bir kültürün kendine ait anlamı belki de edebiyatta olduğu kadar özgürce anlatabildiği başka bir anlatı yoktur. Bu yüzden kültür bilimciler efsaneleri ve yazılı metinleri kültürün anlam ağını oluşturan birer imge olarak değerlendirirler. Lâkin edebiyat dili, özellikle de şiir, olduğu gibi aktarılamayan ve bir başka dile de birebir çevrilemeyen bir anlatıdır. Bunun farkına varabilen Lady Montagu, İbrahim Paşa'nın şiirini anlatmanın ya da çevirmenin imkansız olduğunu, onu ancak yorumlayarak yeniden yazabildiğini vurgular.

Sonuç

Etnografik açıdan bakıldığında bir toplumu anlamak veya o toplumla ilgili geçerli yorumda bulunabilmek 'ötekine' ait duyguları anlatmanın mümkün olmadığını itiraf etmekle başlar. Bir toplumun kültürünü bireylerin ördüğü anlam ağı oluşturur. Her bir birey bu anlam ağı içinde kendi kimliğini bulur, sosyal aidiyetini hisseder ve bu ağı içinde kendi yaşamının anlamını kavrar. Bu yüzden de Geertz, kültürü insanın ördüğü anlam ağı olarak tanımlar. Bu ağı anlam yüklü imgeler oluşturur. Her bir imgeyi ait olduğu kültürün dünyasında ve o kültürün imgeye yüklediği anlam ağı içinde tanımak ve değerlendirmek doğru tahminlerde bulunmamızı, dolayısıyla da geçerli yorumlar yapabilmemizi sağlar.

Lady Montagu'nun Türkiye Mektupları (1765) etnografik açıdan değerlendirildiğinde, yazarın Osmanlı dünyası ile ilgili yorumlarının kimi zaman doğru tahminlerden, kimi zaman da eksik veya yanlış algılamalardan oluştuğu iddia edebilir. Bu çalışmada bütün mektupları incelemek yerine hamamı, giyim ve kuşamı yazdığı ve bir şiiri yorumladığı üç önemli mektubuna baktık. Bu mektupları seçmemizin iki nedeni var. Birincisi, seçtiğimiz konuların, özellikle de ilk ikisinin, Şarkiyatçı [Orientalist] gelenek içinde önemli yeri olması ve Lady Montagu'nun kendini bu geleneğin dışında görmesi. İkinci nedeni ise ele aldığımız bu mektupların Lady Montagu'nun Osmanlı dünyası ile ilgili algılama ve yargılama sürecindeki değişimi göstermesidir. Hamam ile ilgili yargıları Osmanlı dünyasına yeni geldiği döneme rastlar. Bu yüzden de hamamı ve hamamdaki Türk kadınlarını anlatırken Avrupa edebiyatından seçtiği metaforları kullanır. Örneğin, Türk kadınına John Milton'un *Paradise Lost*'da tasvir ettiği Havva figürü ile ve Rönesans dönemi ressamlarından Guido ve Titian'ın tablolarındaki tanrıçalarla karşılaştırır. Giyim ve kuşamı anlattığı mektubun çok daha sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Lady Montagu'nun Osmanlı dünyasını kısmen de olsa tanımaya ve anlamaya başladığını; Osmanlı kadınlarının giysilerini Türkçe isimler kullanarak anlatmasından anlıyoruz. Ayrıca, entârinin çok yönlü bir giysi olduğunu vurgulaması ve Türk kadınları için giyinmenin, makyaj yapmanın ve değerli takılar takmanın kendilerini ifade etme yöntemi olduğunu yazması doğru tahminler olarak değerlendirilebilir. Lâkin kadınların bütün bedenlerini örtmelerinin onlara sınırsız özgürlük getirdiği düşüncesi karşı çıktığı şarkiyatçılarla ortak yanılgılarından birisidir. Burada ele aldığımız son mektup her iki mektuptan da sonra yazılmıştır. Türkçesini, saraylılarınkinin sıradan insanlarınkinden ayırt edebilecek kadar ilerlettiğini biliyoruz. Ayrıca, kendisi de mektubunda, Osmanlı doğu kültürü ile ilgili epey bilgi sahibi olduğundan bahseder. Doğu hakkındaki bilgisinin ilerlediğini söylemesi bizim açımızdan önemlidir. Böyle bir iddiada bulunmadığı önceki mektuplarında Osmanlı ve Doğu dünyası ile ilgili anlattığı her şeyin kendinden önceki seyyahların yanlışlarını ortaya koyduğunu ve kendisinin Doğu'yu doğru yorumladığını iddia etmiştir. Alexander Pope'a yazdığı mektupta, her ne kadar Doğu'yu çok daha iyi tanıdığını söylese de, Osmanlı insanının ait olduğu dünyayı hiçbir zaman onlar gibi algılamamanın ve anlatmanın mümkün olmadığını farkına vardığını belirtir. Bu farkına varmanın sonucu olarak Lady Montagu, Doğu'yu anlatmanın yerine, Doğu dünyası hakkında doğru tahminlerde bulunmayı ve bu tahminlerden tutarlı yorumlar çıkarmayı denemiştir. İbrahim Paşa'nın şiirininin önce tercümesini yaptırması; bu çevirinin şairin duygularını kesinlikle veremeyeceğini söylemesi, daha sonra da benzer duyguların İngilizce'de çok farklı kelimelerle ifade edildiğini belirterek şiiri yeniden yorumlaması, Lady Mary'nin kısmen de olsa etnografik bir bakış açısı geliştirmeye başladığını gösterir.

Yazarın algılama sürecindeki değişim bir 'öteki' olarak genelde Osmanlı insanının, özelde ise İbrahim Paşa'nın kendine ait imgeler kullanarak daha farklı anlam ağı ördüğünü ve dünyayı [şiiirdeki aşk duygusu bu algılamanın yalnızca bir boyutudur] bir İngiliz'den daha farklı algıladığını görmesini sağlamıştır. Her bir kültürün farklı imgelerle örüldüğünü görmek ve her bir kültürü kendine ait 'anlam ağı' içinde değerlendirmek şarkiyatçı geleneğin hemen hemen bütün fikirlerinin yanlış ya da eksik olduğunu ortaya çıkarır. Belki de doğu-batı ilişkileri etnografik bir bakış açısı ile yeniden değerlendirilmelidir.

Kaynakça:

- Covel, J. (1670-1679) *Early Voyages and Travels in The Levant*, Burt Franklin Publisher, New York.
- Dallam, T. (1670-1679) *Early Voyages and Travels in The Levant*, Burt Franklin Publisher, New York.
- Defoe, D. (1982) *Roxana*, Penguin Boks, London, England.
- Faroqhi, S. (2007) *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap yayınevi, İstanbul.
- Geertz, C. (2000) *Available Light: Anthropological Reflections on Philosophical Topics*, Princeton University Press N.J. Princeton.
- (1973) *The Interpretation of Cultures*, Basic Books New York.
- (2000) *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, Basic Boks, New York.
- Goffman, D. (1998) *Britons in the Ottoman Empire, 1642-1660* University of Washington Press, Seattle.
- Greenblatt, J. S. (1990) *Learning to Curse Essays in Early Modern Culture* Routledge, London.
- Lowe, L. (1991) *Critical Terrain- French and British Orientalism*, Cornell University Press, Ithaca, London.
- Matar, N. (1999) *Turks, Mors and Englishmen in the Age of Discovery*, Colombia University Pres, Colombia, USA.
- Milton, J. (1989) *Paradise Lost* Penguin Books, London.
- Montagu, L.M.W. (1993) *Turkish Embassy Letters* University of Georgia Press, Athens GA.
- More, S.T. (1975) *Utopia*, Penguin Boks, Middlesex, England
- Rycaut, P. (1972) *The Present State of the Ottoman Empire*, Gregg International Pub. Ltd., Farnborough, England.
- Said, E. (1984) *Orientalism* Harmondsworth Penguin, London, New York. Withers, J. (1996) *The Sultan's Seraglio*, Saqi Boks, New York, USA.